

Dél-Erdély – Észak-Erdély Különbségek, párhuzamok

[Bevezető a *Limes* 2011. 2. számába.]

A *Limes* az elmúlt évek során a közép-európaiság kérdése, a szomszédos népekkel való kapcsolatok, a magyarságkép, a nemzet és nacionalizmus témái mellett több összeállítást szentelt a Kárpát-medencei magyar kisebbségek múltjának bemutatására is. E törekvés összhangban állt a hazai történetírás új, a kilencvenes évektől érvényesülő kutatási irányzatával, amely a 20. századi „kényszerközösségek” történetét vizsgálja. A leghangsúlyosabban a trianoni békeszerződés, valamint az 1938–1941 közötti terület-visszacsatolások következményeit igyekeztünk feltérképezni. Tematikus számainkban a Trianon utáni városfejlődés kérdései mellett Dél-Felvidék (1938), Észak-Erdély (1940) és a Délvidék (1941) Magyarországhoz való visszacsatolásának politikai, gazdasági, társadalmi hatásait vizsgáltuk, elsősorban a kisebbségből hirtelen többségbe, majd 1944 után újból kisebbségbe került helyi magyar közösségek szemszögéből.

Legújabb összeállításunk tematikai súlypontját a dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 közötti története képezi. Közvetlen előzménye a szakmai körökben pozitív visszhangot kiváltó, Bárdi Nándor által szerkesztett 2006. 2. szám, amely Észak-Erdély kérdéskörébe nyújtott betekintést, ugyanebből az időszakból. Az ott megjelent írások mellett, hogy összegezték addigi tudásunkat, új kutatási szempontokat is felvetettek. A mostani válogatás az öt évvel ezelőttinek akár „tükörszáma” is lehetne, de folytatása mindenképpen.

Az észak- és a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti sorsának párhuzamba állítása a mára nézve is fontos tanulságokkal járhat. A kérdés sokrétű, hiszen demográfiai, gazdasági, kulturális, érzelmi és mentalitásbeli dimenziói is vannak. Az utóbbinál maradva: eddig még nem született összehasonlító szociológiai tanulmány arról, hogy milyen „szétfejlődést” idézett elő a második bécsi döntés és az azt követő négy év az erdélyi magyar társadalom *kollektív mentalitásában*. Észak-Erdély vonatkozásában Gagy József 1992–1993-ban a székelyeknek, tíz évvel később pedig Osgyáni Gábor a magyar nemzeti identitású gyimesi csángóknak az 1940–1944 közötti időszakhoz kapcsolódó kulturális emlékezetét vizsgálta. Következtetések szerint e két térség – és általában véve Észak-Erdély – magyarságának az 1940-es impériumváltás pillanatához kapcsolódó kulturális emlékezete, egységes tudása egyértelműen pozitív színezetű. Dél-Erdélyre vonatkozóan nincsenek hasonló kutatások, de tudjuk: a dél-erdélyi magyarság tömegein mélységes csalódás és elkeseredettség vett erőt a bécsi döntés nyomán, annak hírére, hogy továbbra is Romániához tartoznak. A legtöbben a trianoni katasztrófához hasonló sorscsapásként élték meg az újabb kisebbségi létforma beköszöntét. A döntéssel kapcsolatos érzelmi megnyilvánulások elképesztő polarizációját tapasztalhatjuk az

erdélyi magyarok között 1940 őszén. Az észak-erdélyiek ujjongásával szemben álljon itt a dél-erdélyi Nagy Ferenc, tövisi református esperes visszaemlékezésének rövid részlete. *„Valami szívet facsaró, görcsös sírásra kényszerítő érzés ömlött el rajtunk, amikor 1940. VIII. 31-én [helyesen: 30-án – L.B.B.] du. a magyar rádió bement a döntést és közölte az új határvonalakat. Az az érzésünk volt, hogy a börtönajtó tárva, s rajta tódul ki a 22 évig kínzott milliós sereg, s egyszer hirtelen és könyörtelenül becsukódik a feltárult vaskapu s a bebörtönzöttek 2/5-öd része ott marad továbbra is bezárva!”*¹ Szabó József emlékei szerint, amikor a budapesti rádió tudatta a döntést, a Romániában maradt *„Aradon volt, aki kidobta a rádiót az ablakon.”*²

A dél-erdélyi és észak-erdélyi magyarok (feltételezett) mentalitásbeli különbségei – a kérdés kétségtelenül megérdemelve egy alapos kutatást – véleményünk szerint éppen az 1940–1944 közötti, egymástól teljesen eltérő szocializációban és történelmi tapasztalatban, „sorsélményben”³ gyökereznek. Nem véletlen, hogy a nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság nagyobb önbizalommal és optimizmussal tekintett a jövőbe a román uralom visszatérte után is, mint az óvatosabb magatartást tanúsító dél-erdélyi magyar társadalom, amely a négyéves elnyomatást követően az általános reményvesztettség állapotában volt. E különbséget példázza az alábbi eset is, amit Csögör Lajos, a kolozsvári Bolyai Egyetem első rektora írt le. Eszerint Márton Áron gyulafehérvári római-katolikus püspök, aki a bécsi döntést követő időszakot Dél-Erdélyben vészelte át, 1945–1946 fordulóján a következőket mondta Csögörnek, aki nem értette, miért aggódik a püspök a magyar iskolák jövője miatt éppen akkor, amikor viszonylag kedvező a politikai helyzet. *„Csögör kérem, maga tényleg azt hiszi, hogy az önálló magyar egyetem sokáig megmarad? Magukat megszedítette az a négy év, amit Észak-Erdélyben éltek, és ezért nem látnak elég tisztán. Hogy mit várhatunk a jövőtől, azt csak mi tudjuk, akik Dél-Erdélyben élünk.”*⁴

Az idő a határ mindkét oldalán mintha „összesűrűsödött” volna – csak éppen ellenkező előjellel. Észak-Erdélyben a magyarok felfelé ívelő korszakként élték meg a bécsi döntést követő négy évet, amelyhez képest – paradox módon – az ezt megelőző 22 évnyi, tehát valójában jóval hosszabb ideig tartó román uralom provizóriumnak tűnt számukra. Dél-Erdélyben viszont nem csak a „felszabadulás” katartikus élménye maradt el. A különleges jogokat élvező német kisebbséggel szembeni leértékelődésük, a hatalomnak való egyre fokozottabb kiszolgáltatottságuk, a nemzetiségük miatt elszenvedett megaláztatásaik, az otthontalanság kínzó érzése traumatizálták a dél-erdélyi magyarok kollektív tudatát, és egyfajta identitásképző tényezővé léptek elő.

Könnyebben felmérhetőek a második bécsi döntést követő négy év *demográfiai* következményei. A legszembetűnőbb, hogy 1940–1944 között a dél-erdélyi magyarság száma mintegy 40%-kal csökkent, s e nagyarányú térvésztes mind a mai napig érezteti hatását a Temesvár – Arad – Brassó által körülhatárolt térségben.⁵ E csökkenés részbeni magyarozatát a döntés nyomán megindult menekülthullám adja: önként, vagy a román hatóságok által kényszerítve, négy év alatt mintegy 200 ezer dél-erdélyi és „regáti” magyar menekült vagy települt át Romániából az akkori Magyarország területére. A dél-erdélyi magyar települések „kiürülése” – ahogyan Márton Áron fogalmazott a Seres Attila által e számunkban közölt egyik dokumentum szerint – „egészen aggasztó” méreteket öltött. Legtöbben a nagyvárosokból és a Zsil-völgyéből távoztak. Jó részük munkás, napszámos, cseléd volt; sokan közülük csak átmeneti jelleggel, munkaalkalmat keresve telepedtek meg korábban Dél-Erdélyben. A Magyarországra való átköltözés azonban a dél-erdélyi

városok tősgyökeres magyar értelmiségi, tisztviselői, iparos- és kereskedőrétegét is megtizedelte. A román kormány súlyosan diszkriminatív, intézményesen románosító politikája (amiről Egry Gábor tanulmányában olvashatunk) ezt nagymértékben elősegítette. A falvak lakóit a menekülés viszonylag kevésbé érintette, közülük leginkább a katonaköteles ifjak távoztak el nagyobb számban.

A Nagy Alpár-Csaba és Pál János írásaiban is ábrázolt magyar exodussal párhuzamosan, ugyanezekben az években a román statisztikák szerint több mint 220 ezer észak-erdélyi román menekült érkezett, akiknek jó részét a dél-erdélyi városokba telepítették a hatóságok. A magyar elvándorlás és a román betelepítés együttesen azt eredményezte, hogy a dél-erdélyi városokban, ahol 1930-ban még csak az összlakosság 40%-át tették ki, 1941-ben a románok 55%-kal már abszolút többséget alkottak, ami 1948-ban 62%-ra emelkedett. Dél-Erdély 73 városából ma 72 román, Nagylak pedig szlovák többségű. Míg Dél-Erdélyben a magyarság nagyarányú térvesztését okozta, addig Észak-Erdélyben éppen ellenkezőleg: a bécsi döntés feltartóztatta a magyarság 1920 óta tartó visszaszorulását. A négyéves magyar uralomnak is köszönhető, hogy 1948-ban Nagybánya és Felsőbánya, 1956-ban Kolozsvár és Zilah, 1966-ban pedig Nagyvárad, Szatmárnémeti és Bánffyhunjad még meg tudta őrizni magyar többségét. 1966-ban Észak-Erdély 30 városából 16-ban még mindig a magyar elem dominált.⁶

Négy év gazdasági mérlegét megvonva, minden veszteség és nyomorgatás ellenére a dél-erdélyi magyarság gazdasági ereje részben megmaradt. Igaz, pontos adatokat csak 1941-ből ismerünk. A jelentések szerint ebben az évben a dél-erdélyi magyar kis- és középbirtokosok földje, állatállománya, gazdasági felszerelése még érintetlen volt, a nagyenyedi Kisegítő Takarékpénztár és a volt brassói Népbank köré tömörült magyar pénzügyintézetek pedig – vagyonukat megtartva – jelentős fejlődést mutattak. Erős volt a gróf Haller István vezette magyar szövetkezeti mozgalom is. 1941-től azonban a dél-erdélyi magyarságra egyre nagyobb nyomás nehezedett, és a román kormányzat a magyarok módszeres anyagi tönkretételét tűzte ki célul. E stratégia részét képezte a magyar iparosok, kereskedők, ügyvédek, orvosok túladóztatása, a különböző önkényesen megállapított bírságok, az ún. újjáépítési vagy visszacsatolási kölcsönök erőszakolása, a gazdasági szabotázs ürügyén indított eljárások, vagy a határ menti ingatlanforgalom korlátozása. A magyar gazdákat a sorozatos termény- és állatrekvirálásokkal próbálták meg tönkretenni.⁷ 1942 kora nyarán, az észak-erdélyi románok üldöztetésére hivatkozva, a bukaresti kormányzat a dél-erdélyi magyar falvak kiéheztetését és a magyar tulajdon teljes felszámolását tűzte ki célul. A terv véghezvitele azonban megghiúsult. Budapest közbenjárására ugyanis a német és az olasz kormány különmegbízottakat küldött a dél-erdélyi magyarok és az észak-erdélyi románok panaszainak kivizsgálására, s a román vezetés kénytelen volt meghátrálni. Dél-Erdély gyors, akadálytalan magyartalanításának szándéka illúzióknak bizonyult.

Az észak-erdélyi magyarság a háborús körülmények és a számos nehézség ellenére ebben az időszakban gazdaságilag jelentősen megerősödött. Gagyai József székely visszaemlékezői az anyagi vonatkozások tekintetében is pozitívan értékelték a négy évet. Amit leginkább kiemeltek: a román uralom alatt tapasztalt állapotokkal összehasonlítva a magyar adó- és pénzügyi rendszer kiszámítható volt, központilag hathatósan támogatták az egyéni gazdákat, számos szociális intézkedést vezettek be, munkahelyeket teremtettek.

A leglátványosabb gyarapodást az anyanyelvhasználat, az oktatás, a művelődés, a *kultúra* terén érte el az észak-erdélyi magyarság.⁸ A kulturális központjától, Kolozsvártól elszakított dél-erdélyi magyarok szellemi élete viszont összezsugorodott, a cenzúra, az utazási korlátozások, a gyülekezési tilalom pedig teljesen lebénította. Szinte minden társadalmi-kulturális célú összejövetel lehetetlenné vált. Az egyesületek jó részét (hasonlóan az észak-erdélyi román egyesületekhez) a hatóságok feloszlatták, a magyar kaszinók és kultúrházak bezártak, a dalárdák működése szünetelt, színházi előadások, kultúrestek megtartása szóba sem jöhetett. Mindössze a három nagyvárosban, Aradon, Brassóban és Temesváron nyílt némi csekély lehetőség közművelődési munkára, főleg a könyvtárak révén. A magyar szellemi élet folytonosságát elsősorban az írott szó: a megjelent kevés számú könyv, a naptárak és az állandó fenyegetettség állapotában lévő sajtó biztosította.⁹

Összegzőként elmondható, hogy az észak-erdélyi magyarságnak a második bécsi döntéshez fűzött előzetes reményei nagyrészt beváltak az elkövetkező négy év alatt. Igaz, a korabeli magyar közigazgatást rögtön a bevezetését követően igen sokan bírálták Észak-Erdélyben a nemegyszer arrogáns, „lelketlen”, cím- és rangkórságban szenvedő hivatalnokai és a túlburjánzó bürokrácia miatt. Az addig elnyomott magyar kisebbség azonban újra a többségi nemzet része lett saját hazájában, és ennek előnyei hamar megmutatkoztak. Az itt élő magyarság döntő hányada jelentős szellemi-kulturális és anyagi felemelkedésként élte meg a „kicsi magyar világot”. A nem csekély háborús véráldozat ellenére is egy nemzeti öntudatában megerősödött észak-erdélyi magyarság került vissza 1944-et követően a román uralom alá.

A Romániában rekedt közel félmilliónyi magyarságra viszont a kisebbségi lét gyökeresen új szakasza várt 1940. augusztus 30-át követően. Cselekvési lehetőségeit jelentősen behatárolta Ion Antonescu tábornok diktatúrájának szigora, valamint az 1941 júniusától bevezetett háborús rendszabályok. Mindemellett a magyarokat külön is sújtották a központi és helyi román hatóságok diszkriminatív intézkedései, mindennapi életüket pedig szinte elviselhetetlenné tette a lépten-nyomon megnyilvánuló magyarelles közhangulat. Négy év kisebbségi mérlegét megvonva, egyedüli pozitívumként azt emelhetjük ki, hogy a dél-erdélyi magyarság, ha nagy áldozatok árán is, de túlélte e vészterhes korszakot.

*

Összeállításunkban öt írás foglalkozik Dél-Erdély kérdésével. Egry Gábor tágabb perspektívából közelít a témához, és az Antonescu-korszak nemzetiségpolitikájának értékeléséhez ad új kutatási szempontokat. Két fiatal erdélyi szerzőnk: Nagy-Alpár Csaba és Pál János a református, illetve az unitárius egyház dél-erdélyi történetét dolgozza föl, mindaddig feltáratlan levéltári források alapján. Seres Attila olyan iratokat tesz közzé, amelyek új megvilágításba helyezik Márton Áron püspök felfogását a kölcsönösségen alapuló kisebbségpolitikáról. L. Balogh Béni a Romániai Magyar Népközösség 1940–1944 közötti történetét foglalja össze.

A *Műhely* rovatban Nóvé Béla, a *Kitekintőben* pedig Ioana Cazacu tanulmánya olvasható. A kötetet öt könyvismertető zárja.

Jegyzetek

¹ Idézi L. Balogh Béni: *A magyar–román kapcsolatok 1939–1940-ben és a második bécsi döntés*. Csíkszereda, 2002, Pro-Print Kiadó, 305. o. A beszámoló hosszabb részletét lásd Uo. 13. sz. dokumentum, 393–395. o.

² Ablonczy László: „Útonállók leereszkedő ajándéka”. Erdélyi ősz, 1940. *Hitel*, 2010. 9. sz. 81. o.

³ A „sorsélmény” kifejezés Bárdi Nándortól való. Köszönöm, hogy megosztotta velem a témával kapcsolatos gondolatait és észrevételeit.

⁴ Barabás Béla – Joó Rudolf (szerk.): *A kolozsvári magyar egyetem 1945-ben*. Budapest, 1990, Magyarságkutató Intézet, 13. o.

⁵ L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939 és 1944 között. *Regio*, 1999. 3–4. sz. 259–260. o.

⁶ Varga E. Árpád: *Városodás, vándorlás, nemzetiség. Adatok és szempontok az erdélyi városi térségek etnikai arculatváltásának vizsgálatához*. <http://www.kia.hu/konyvtar/erdely/varos.htm> (Letöltve: 2011. október 3.)

⁷ L. Balogh Béni: *A dél-erdélyi magyar kisebbség helyzete (1940–1944)*. In Korrajz 2003. A XX. Század Intézet Évkönyve. Vál. Földesi Margit. H.n., 2004, XX. Század Intézet, 47–48. o.; L. Balogh Béni – Bárdi Nándor: A dél-erdélyi magyarság jogi és politikai helyzete a második bécsi döntést követően. In Bárdi Nándor et al. (szerk.): *Kisebbségi magyar közösségek a 20. században*. Budapest, 2008, Gondolat Kiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 166. o.

⁸ Összefoglalóan lásd Ablonczy Balázs: *A visszatért Erdély, 1940–1944*. [H. n.], 2011, Jaffa Kiadó, 216–226. o.

⁹ Bővebben Tinódi Gábor: A dél-erdélyi magyarság szellemi élete. In Záhony Éva (szerk.): *Hitel. Kolozsvár 1935–1944. Tanulmányok*. I. kötet. [H. n.], 1991, Bethlen Gábor Könyvkiadó, 295–308. o.